

İNGİLİS DİLİNDƏ HAL VƏ VƏZİYYƏT BİLDİRƏN SÖZLƏR VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ YERİ

İngilis dilində vəziyyət sözlərinin müstəqil bir nitq hissələrinə ayırmaq məsələsi önə çəkilmir. Həm ənənəvi həm də strukturun istiqamətində fəaliyyət göstərən və ingilis dilini tədqiq edən xarici dilçilər bu sözləri ya zərf ya da sifətin tərkibində nəzərdən keçirir. Dilçilərin nöqtəyi nəzərinə görə up, down, on, in və s. vəziyyət kateqoriyasına aiddir. Digər nöqtəyi nəzərən tərəfdarları məsələyə ciddi yanaşır və belə hesab edir ki, bu sözlər də digər nitq hissələri kimi üç xüsusiyyətə görə müəyyən edilir. Onların ümumiləşdirmə qrammatik mənası kimi vəziyyət yəni hal kateqoriyası kimi çıxış edir. Morfoloji göstəricisi olan – a prefiksi üçün semantik funksiya kimi predikativ üzv funksiyası səciyyəvidir (alim, asleep, awake, aware). Həm morfoloji həm də funksional xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq vəziyyət sözlərinin tədqiqinə xarici ədəbiyyata da rast gəlinir. Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası morfoloji ifadə baxımına görə çox zəif hesab olunur. Struktur dilçilik məktəbinin dilçilərinin nöqtəyi-nəzəri də ənənəvi dilçilərin konsepsiyasına uyğun gəlir. Vəziyyət bildirən sözlərdə bəzi dəyişikliyi də qeyd etmək olar. Məs, the boy was asleep cümləsində asleep sözünü sifət kimi qəbul etsə bilmərik. Burada the boy was very asleep kimi işlədə bilmərik. Dilçilər bu sözlərin morfoloji qeyri-dəyişikliyin istifadə edərək onları ayrıca nitq hissələrinə aid etmirlər. Vəziyyət sözlərinin ardıcıl və semantik izahına ingilis dili lüğətlərində rast gəlinmir, burada bu sözlər ya zərf ya da sifət kimi verilir. İngilis dilinin qrammatikasının təsiri ilə bu sözləri tədqiq edən qrammatiklər vəziyyət bildirən sözləri müstəqil nitq hissəsi kimi götürmüşlər (1, səh.14-15).

Müasir ingilis dilində dilçilərin əksəriyyəti vəziyyət bildirən sözləri semantik, morfoloji və sintaktik xarakteristikaya malik olan müstəqil nitq hissəsi kimi götürülür.

İngilis dilçiliyində vəziyyət kateqoriyasının semantik təsnifatının ilk təcrübəsidir və bu da məsələ öz həllini hələ ki tapmamışdır. Ulaşma əlaqəsi söz birləşməsinin komponentləri arasında sintaktik əlaqələrin elə növüdür ki, tabe söz təbəedici sözlə eyni morfoloji formada olur. Ulaşma hər iki komponent arasında cinsə və cəmiyyətə görə olur. Müasir ingilis dilində cins kateqoriyasına görə ulaşma əlaqəsi ancaq birinci komponenti say və this that işinə əvəzliliklərindən biri ikinci komponenti isə isim olan söz birləşmələrində müşahidə edilir. Yəni təbəedici söz təkdədirsə tabe söz təkdə, cəmdədirsə cəmdə ulaşır. This book bu kitab, these books – bu kitablar. Nümunələrdən də göründüyü kimi birinci birləşmədə təbəedici söz mövqeyində olan book-kitab sözü tək formada olduğu üçün tabe olan söz this – bu işarə əvəzliyi də tək formada. Təbəedici sözün tabe sözün müəyyən formada işlədilməsini tələb etdiyi əlaqəyə idarə əlaqəsi deyilir. Bu ingilis dilində ən rast gəlinən əlaqədir. İngilis dilində şəxs əvəzliliklərinin fərdən və sözönlükdən sonra obyekt halında işlədilməsini idarə əlaqəsinə misal göstərmək olar. To visit us – bizə baş çəkmək, with me – mənimlə. Qrammatik – morfoloji kateqoriyaların çox zəif olduğu ingilis dilində həm söz birləşmələri, həm də cümlələr arasındakı qrammatik əlaqələr əsasən söz sırası ilə ifadə edilir. Müasir ingilis dilində söz sırasının sabitlik və sərbəstlik məsələsi ismin qrammatik kateqoriyaları xüsusən ismin hal kateqoriyası ilə sıx sürətdə bağlıdır. İsmi hal kateqoriyası zəif olan yaxud heç olmayan dillərdə söz sırası sabitləşmək məcburiyyətində qalır, ismin hal kateqoriyasının funksiyasının daşılmalı olur. Sözlər arasındakı qrammatik əlaqələri ifadə edir.

İngilis dilində vəziyyət bildirən sözlər isə onları digər nitq hissələrindən fərqləndirən semantik, sintaktik və morfoloji xüsusiyyətlərinə malik olmalıdırlar. Bu sözlər xüsusi morfoloji göstəriciyə malikdir, onlara –a ünsürünün köməyiylə düzəlir, vəziyyət leksik olaraq digər nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər, ingilis dilində verilən kateqoriya morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərə malikdir (2, səh.5-7). Vəziyyət bildirən sözlərin mənasına gəlinə bu kateqoriyalarda dildə geniş yayılmış sabit söz qrupu mövcuddur, ablaze, afire, afraid, ahead və s. Sabit söz predikativlər müxtəlif xarakterik vəziyyəti ifadə edir, məs. afraid, agape, ashamed – şəxsin psixi vəziyyətini alive, awake, asleep – şəxsin fiziki vəziyyətini afoot, ahead fəaliyyət hərəkət vəziyyətini alight, afire, ablaze isə predmetin fiziki vəziyyətini göstərir. Qeyri- sabit söz predikativlik iki qrupa ayırmaq olar:

1. Sabit söz – predikativlərə sinonimlik sözlər;
2. Sabit söz predikativlərlə ifadə olunmayan sözlər.

Birinci qrupa aid olan sözlər mənaya görə yaxın olur. Sabit söz predikativlərlə ifadə olunan psixi vəziyyəti göstərmək üçün qeyri-sabit söz predikativlərlə ifadə olunur. Morfoloji strukturuna görə vəziyyət bildirən sözləri üç qrupa bölmək olar: 1) morfoloji üzvlənmən (afire, abloat və s.). Bu daha məhsuldar növdür, burada –a prefiksi önə çıxır, isim, fel və sifət əsasında malikdir. Morfoloji saxta üzvlənmən (aslope, alone). Bu sözlər xüsusi inkişafa malikdir, onların müasir forması morfemlərin ekspansiyasının nəticəsidir. Onlar fərdən əmələ gələrək və onunla əlaqəsini tam kəsərək spz-predikativlər cəhətlərini əldə edən sözlərdir. Morfoloji üzvlənməyən (aware, agog, a loof). Müasir ingilis dilində söz – predikativlər sintaktik funksiyalarda işlənir. Tərkibi ismi xəbərin predikativ növü tərkibi ismi xəbərin obyekt predikativ üzvü xüsusiləşməmiş təyin xüsusiləşmiş təyin. Tərkibi üsmi xəbərin predikativ üzvü funksiyasında vəziyyət bildirən sözlər köməkçi fellərlə uyğunlaşır. Məs., Rely on me for breakfast but you'll be asleep then he became aware of a figure in a light suit. She dropped asleep feeling rather sorry for herself.

²⁴ Azərbaycan Tibb Universiteti. asefixanova@gmail.com

Müasir ingilis dilində ismə xas olan əsas qrammatik kateqoriyalardan biri də hal kateqoriyasıdır. Aydındır ki, ismin hal kateqoriyası, başqa sözlə hal formaları cümlədə və ya söz birləşməsində işlənən digər sözlərlə isim arasında mövcud olan qrammatik əlaqələrin təzahürünü və onların ifadə vasitəsidir. Müasir ingilis dili üçün xarakterik olan analitikdən özünü isimdə daha qabarıq şəkildə biruzə verir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində ismin yalnız iki halı vardır: ümumi və xüsusi hal. Müasir ingilis dilində ismin ümumi halda olduğunu bildirən xüsusi çəkilişi yoxdur. Bu halda ismi morfoloji baxımdan səciyyələndirən formal əlamət onun şəkilsizliyi hesab edilə bilər (3, səh.21-22).

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində köməkçi fellər mövcuddur. They are afraid of him Emily. Was asleep and snoring. Birinci qrup hal bildirən fellər: to get, to grow, to become, to remain və s. Üçüncü qrup köməkçi fellərə modal felləri aid to slem, to appear fellərini göstərmək olar. İngilis dilinin müasir inkişaf dövründə vəziyyət kateqoriyası modal fellərin tərkibində geniş yayılmışdır. Onun sintaktik funksiyalarının genişlənməsi modal fellərin hesabına baş verir. Hərəkət obyektinin vəziyyəti söz-predikativlə verilir. She kept hiç aloof. Angry and aghast. She never turns away yeni nitq hissəsi alma prosesində müxtəlif sintaktik funksiyalarda işlənən söz-predikativlik cümlənin digər üzvləri ilə sintaktik əlaqələr qurmaq qabiliyyətinə malikdir. Əvvəlcə onların vəziyyətin mənbəyini göstərən sözönlü tamamlıq, sonra vəziyyətin keyfiyyət və halını göstərən zərflilərlə əlaqəyə girmək qabiliyyəti inkişaf etdi. Müasir ingilis dilində elə söz birləşmələri var ki, nitq prosesində formalaşır, dildə hansı vəziyyətdə olur. İngilis dili analitik dil olduğu üçün söz birləşmələrində olduğu kimi cümlədə də söz sırası çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir ingilis dilində söz sırası sabitdir. Cümlədə söz sırasının sabitlik, yaxud sərbəstlik dərəcəsi həmin dilin, qrammatik, morfoloji quruluşundan asılıdır. Dildə morfoloji quruluş nə qədər zəngin olsa söz sırası, hal kateqoriyası, yiyəlik hal kateqoriyası bir o qədər də sərbəst olar. Morfoloji quruluş zəif olduqda isə söz sırası sabit olur. Sintaktik əlaqənin söz sırası ilə ifadə edilməsi bəzilərinə görə bu dil də danışmağın asanlıq təmin edən bağlaca səbəbdir. Söz birləşmələri ən azı iki əsas nitq hissəsindən ibarət olub hissələrinə bölünə bilən vahid bir məfhum bildirir. Cümlənin yaranmasında istifadə edilən söz birləşmələri dilin morfoloji – qrammatik strukturundan asılı olaraq yanaşma uzlaşma iərə əlaqələri ilə bir-birinə bağlanır. Sintaktik əlaqələrin müxtəlif dillərdə işlənmə miqyası təsadüfi olmayıb, hər bir konkret dilin morfoloji quruluşu ilə şərtlənir. Zəngin morfoloji quruluşa malik olan dillərdə söz birləşmələrinin komponentləri arasında uzlaşma və idarə əlaqələri morfoloji quruluşu zəngin olmayan fellərdə isə, əsasən yanaşma əlaqəsi işlənir. İngilis dilində ismin yiyəlik halı əsasən şəxs və ya arasında mövcud olan yiyəlik, sahiblik əlaqəsi ifadə edir. Bu və ya digər əşyanın kimə məxsus olduğunu bildirir, məsələn, they boy's name, the worker's tools the doctors advice. Müasir ingilis dilində ismin yiyəlik halı tək işləmələrdə 'səm isimlərdə isə " ' " vasitəsilə düzəldilir, the girl's mother the girls' mother. Azərbaycan dilindəki altı hal kateqoriyası ingilis dilində cəmi iki hal kateqoriyası ilə fərqlənir qeyd etmək olar: ümumi və yiyəlik halı qeyd etmək olar. Ümumi hal Azərbaycan dilindəki adlıq hala bərabərdir. Demək olar ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də heç bir morfoloji göstəricisi yoxdur. Hər iki hal cümlədə əsasən dörd mövqedə işlənir. She is a doctor (bu cümlədə ismin xəbərin ad hissəsi kimi işlənir). A stone bridge was destroyed (təyin). Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində söz birləşmələri və cümlədə sözlər arasında sintaktik – qrammatik əlaqələr köməkçi fellər, sözönlüləri, artıqlar və digər vasitələrlə ifadə edilir. Bu analitik vasitələrin əksəriyyətinin Azərbaycan dilində birbaşa qarşılığı olmadı üçün onları düzgün ifadə etmək bəzən çətin olur. Qeyd etmək lazımdır ki, semantik xüsusiyyətlərinə görə bu iki dil arasında özünəməxsus fərqləri vardır. Ümumən qeyd etmək lazımdır ki, əksər tədqiqatlarda ayrı-ayrı sözlərə, söz birləşmələrinə cümlələrə müxtəlif mənə verən köməkçi nitq hissəsi məhz bu prinsip əsasında qruplaşa bilər (4, səh.29-31). Sözönlü tamamlıq funksiyasında She felt rather ashamed of her impulse action... his fresh – coloured face was alive with delight. Vəziyyət bildirən sözlər müxtəlif zərflilik funksiyasında işlənən, məsələn "some interruption was afoot to thwart his wish wrestling. Söz –predikativlər hərəkətin halını bildirən zərflilik mənasında ... she leaves him and runs lightly down to the drawing room, her whole being happily astir. Dərəcə bildirən zərflilik funksiyasında I was quite alone in the world. Qüvvələndirici zərflilik funksiyasında: the two pairs of eyes looked into each other for a moment, singularly alike in a certain invent expression. Dilin inkişafı prosesində sözlərin bəzilərin digər nitq hissələrinin cəhətlərini əldə etmişlər, məsələn, abroad, ahead, alone (zərflilik) söz – predikativ bağlayıcı funksiyasında işlənir. Vəziyyət kateqoriyaları sözlər, söz – predikativlərin iştirak etdiyi sintaktik funksiyasında sifət, fəli sifət II kimi sinonimlərə malikdir. Sifət və fəli sifət II tərəfindən vəziyyətin ifadəsi çıxsin fiziki və psixi vəziyyəti ilə məsələn, unwell, ill, sick və s. sözlərlə müqayisə edə bilərik, şəxsin fiziki vəziyyətinə işarə edən, angry, sorry, glad, happy, anxious sözləri ilə məhdudlaşır. Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində vəziyyət kateqoriyası, yiyəlik kateqoriyası kimi yeni semantik və funksional tərkiblə zənginləşmişdir. Hər iki kateqoriyanın ingilis dilində özünəməxsus yeri vardır. Onların bəzilərinin işlənmə yerləri fərqli şəkildə qeyd olunur. Vəziyyət kateqoriyasında müxtəlif semantik qruplara aid olan leksemlər meydana gəlmişdir. Məs., agape, adream, aglow və s. Onlar sintaktik funksiyalarını da artırmışlar. Yiyəlik hal və ümumi halda işlənən sözlərin fərqlilikləri də məqalədə öz əksini tapmışdır. Vəziyyət bildirən sözlərin isə yeni leksimlərlə zənginləşməsi göstərilmişdir, bu da onların məhsuldarlığından xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бархударов Л.С. «Так называемой категории состояния». Иностранные языки в школе. Москва, 1968.
2. Oruc Musayev. "İngilis dilinin qrammatikası". 1983, Bakı.
3. Blakh M.Y. "A course of theoretical English Grammar", 2000.
4. Иванова И.Л., Буракова К.Б., Почепцов И.Т. «Теоретическая грамматика английского языка». Москва, 1981.

Açar sözlər: predikat, hal, kateqoriya, müqayisə, leksik-semantik, formalaşma.

Key words: word category, predicament, lexico-grammatical, formation.

Ключевые слова: слово, предикат, формирование, сравнение, лексико-грамматический.

XÜLASƏ

Müasir ingilis dilinin qrammatik-morfoloji strukturu üçün xarakterik cəhət ona xas olan analitizmdir. İngilis dilində sintetik formaların nəzərcarpacaq dərəcədə az olması bəzən belə təəssürat yaradır ki, bu dilin qrammatikasını mənimsəmək daha asandır. Müasir ingilis dilinin qrammatikasında kateqoriyalar ismin yiyəlik halında və sözlərinin vasitəsilə göstərilir. Azərbaycan dilində isə bu altı kateqoriyalar vasitəsilə əmələ gəlir. İngilis dilində həm müəyyən, həm də qeyri-müəyyən təsirlik hala müvafiq olaraq təsirlik hala müvafiq olaraq təsirli feldən sonra ümumi halda işlənən işini göstərmək olar. Ümumiyyətlə, dil onun təbiəti və funksiyaları, daxili strukturu və funksionallaşmasının qanunauyğunluqları haqqında elmdir. Dil təfəkkürün bütün növlərinin aləti və vasitəsidir. Dil vahidləri məntiqi təfəkkür vahidləri ilə söz anlayışla cümlə sözlərlə bilavasitə bağlıdır. Dilin əsasını onun qrammatik tərkibi təşkil edir. Qrammatik tərkibin vacib komponenti isə yeni nitq hissələrinin əmələ gəlməsidir. Belə bir nitq hissələrindən biri vəziyyət sözləri və söz birləşmələridir. Bu sözlər özləri də xüsusi kateqoriya kimi orta ingilis dili dövründə meydana gəlmişdir. Orta ingilis dili dövründə öz təşəkkülünü tapmır hal və vəziyyət kateqoriyaları sözlərinin inkişafı müasir dövrdə də davam edir.

SUMMARY

Category of case and situation in english and their place of development

Each language has its own grammatical categories, but many meaning essential to human existence turn out to be part of the grammatical categories of a very number of languages. To be able to be considered a grammatical category, a set of values must have at least two properties categoricity and obligation. However the first of all it is necessary to define the concept of grammatical category. A category can only be a set of values whose elements exclude each other, i.e. they cannot simultaneously characterize the same object. Not all language category, however, can be considered grammatical. Case is a grammatical inflectional category of a noun that express different types of syntactic relations of a noun to another word to other elements of a syntactic construction. There are two approaches to the analysis of the category of case: formal and semantic. Words of states category are investigated in this article. The author shows the different views to this problem. Some of the linguists try to give it as separate part of speech but some try to give it in the context of adjective or adverb. The semantic, morphological and functional features are considered here. Words of states category enriched with semantic and functional content in Modern English language. They also increased their syntactic functions. There are many new lexis in this category, it shows us that it became productive.

Ст.преп.Абыева Валида

Преп.Сафиханова Афат

КАТЕГОРИИ ПАДЕЖ И СОСТОЯНИЯ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И МЕСТО ИХ РАЗВИТИЯ РЕЗЮМЕ

Группа статей о грамматических категориях английского языка, число, род, степень, наклонение. Число – это грамматическая категория форм существительных местоимения и глаголов, которые используются в зависимости от того или иногда количества задействованных субъектов (единственное или множественное число). Подлежащее и глагол всегда должны быть согласованы в числе. Род как грамматическая категория отсутствует, то есть в предложении части речи не изменяют от категории рода. Притяжательный падеж используется для выражения принадлежности. Превосходная степень – это форма прилагательного или наречия, показывающая, что степень признака определяет предмет. Слова категории состояния исследуются в этой статье. Автор показывает разные взгляды на эту проблему. Некоторые лингвисты пытаются определить эти слова, как отдельную часть речи, но некоторые пытаются изучить их в составе прилагательного или наречия. Семантические морфологические и функциональные характеристики рассматриваются здесь. Слова категории состояния обогащены семантическим и функциональным содержанием в современном английском языке. Они также увеличили синтаксическим функций. Есть много новых лексем в этой категории, это показывает нам, что он стал продуктивным.

Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.